

УДК 17:14(477)

О. А. Стасевська, кандидат філософських наук, доцент

ЕТИЧНА СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ: ІСТОРИЧНА СПЕЦИФІКА ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Статтю присвячено аналізу еволюції української етичної думки в контексті філософської культури народу, виявленню її специфічних особливостей. Автора цікавить також стан сучасних досліджень проблем моралі в Україні.

Ключові слова: філософсько-етична думка, специфіка розвитку етики в Україні, моральні цінності, філософія серця.

Актуальність теми дослідження. Звернення до генези філософської думки, осягнення традицій філософсько-етичного мислення, виявлення недооцінених постатей українських мислителів та їх доробку завжди є актуальним. Українська філософсько-етична думка володіє своєрідним досвідом та посідає унікальне місце в історії світової філософської традиції. Українська філософсько-етична думка еволюціонувала від «панетичного» світогляду до набуття етикою автономії в межах світогляду в цілому, від моральних повчань середньовіччя до теорії моралі Новітньої доби.

XXI ст. постало для української спільноти як час духовної кризи, яка зумовлює звернення до вітчизняної історії, загалом, історії культури та еволюції духовних цінностей, зокрема. Осмислення і відновлення на новому рівні ціннісних традицій українського народу є запорукою успішного виходу з духовної кризи. Століття нівелювання українського народу, ігнорування його національної, культурної своєрідності минули, на зміну прийшло XXI ст. — час не просто зростання та розвитку самосвідомості, які були характерні для національно-культурного відродження XVIII — поч. XX ст., а насичення цими традиціями, що пов'язано із новітнім осмисленням національної проблематики: генезис українського народу, своєрідність формування української нації, особливості духовного спадку, розуміння власної культурно-історичної специфіки та осягнення потужності власного духовного потенціалу.

Українська філософсько-етична думка завжди була невід'ємною складовою духовного буття свого народу, вона виразно втілювала і розкривала менталітет української людини, тип духовної діяльності. Разом із тим історико-культурні фактори зумовили її гармонійний зв'язок із європейською гуманістичною традицією. Сучасний етап світової історії характеризується

двома тенденціями: глобалізація і загострення проблем національної ідентичності. У межах першої тенденції українська філософсько-етична думка має певний, але мало досліджений потенціал, щоб зробити вагомий внесок у розробку планетарної етики для усвідомлення всім людством своєї єдності (це питання є одним із найбільш обговорюваних у наукових колах); у межах другої — українській філософсько-етичній думці важливо не тільки систематизувати та плідно розвивати свій доробок, а й випрацювати перспективні шляхи свого розвитку як однієї з основ духовності українського суспільства XXI ст.

Дослідження теми. Історія етики в Україні на сьогодні ще не стала предметом глибокого систематичного вивчення. Загальні дослідження з історії української філософії та суспільної думки, окремі праці з історії етики не дають цілісного уявлення про специфіку традицій етичного теоретизування в Україні. Серед численних праць з історії української філософії не виправдано мало таких, що присвячені цілісному висвітленню історії етики. Імена філософів, які активно розробляли етичну проблематику в межах української духовної культури, та їх ідеї дуже часто згадуються в працях з історії російської філософії (що має певний сенс з огляду на специфіку історико-культурних зв'язків наших народів та значущий вплив на розвиток російської культури Києво-Могилянської академії та інших навчальних закладів). Актуальність статті зумовлена недостатнім рівнем, фрагментарністю вивчення історії української етичної думки: науковці найчастіше звертались до історії розвитку етики в Києво-Могилянській академії, академічної етичної думки XIX ст., або аналізували етичні погляди конкретного філософа, або досліджували художню рефлексію щодо морально-етичних питань.

Оскільки українська філософсько-етична думка як частина української духовної традиції і світового філософського процесу є відбиттям національної самосвідомості українського народу, його духовних цінностей, вивчення її доробку обов'язково вимагає від дослідника осягнення менталітету українців, їх традицій, проникнення у духовно-практичну історію нації. Менталітет українців характеризується емоційно-піднесеним та водночас шанобливим ставленням до рідної землі, яка живить сили, волю, незламний дух народу. Разом із тим українському народу притаманні такі риси: своєрідний індивідуалізм; цінність окремої людини та її духовного світу; значущість морального вдосконалення особистості та її життєлюбність; визнання рівності людей та неприйняття деспотизму. Ці ознаки менталітету є пріоритетами у філософсько-етичних роздумах, у працях українських мислителів.

Мета дослідження. Потреба виявлення специфічних особливостей української філософсько-етичної думки зумовлена необхідністю визначення перспектив розвитку етичної науки в сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу. Дослідити еволюцію етичної думки України можна на основі періодизації, наданій В. С. Горським в «Історії української філософії»: перший період — становлення філософської культури за часів Київської Русі; другий — XVI–XVIII ст.; третій — XIX — поч. XX ст. Перший період історії української етичної думки можна позначити часом розквіту Києворуської держави та існуванням Литовського князівства, життя якого органічно продовжувало розвиток форм духовності Київської Русі. Етика, як і вся філософська думка, не була на той час самостійною, існувало лише коло досліджуваних питань, пов'язаних з усвідомленням сутності людини та її моральних чеснот у щільному зв'язку з християнською вірою. Загалом проблеми людського існування розглядалися крізь призму проблеми «людина — Бог», істотна роль у розвитку філософської думки означеної доби належала християнству, хоча в ній не простежується однозначна замкненість на християнській доктрині.

Деякі сучасні філософи (В. С. Горський, В. В. Бичков та ін.) вважають, що киеворуська думка була значно «етизована», тобто моральна проблематика мала перевагу в загальному обсязі філософських питань. Необхідно зазначити, що у середньовічній картині світу все співвідносилось із загальним конфліктом добра та зла відповідно релігійній традиції, взагалі були відсутні етико-нейтральні явища.

Духовну культуру княжої доби можна охарактеризувати як філософсько-релігійно-етичний комплекс, спрямований на осмислення актуальних проблем тогочасного суспільного життя. Сповнені філософсько-етичними роздумами такі пам'ятки писемної культури Київської Русі, як «Повість минулих літ», «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Ізборник Святослава», «Успенський збірник», «Повчання» Володимира Мономаха, «Моління» Данила Заточника, «Слово» Кирила Туровського та ін. Зародження вітчизняної філософсько-етичної думки пов'язане зі змінами у свідомості людини на основі християнського світобачення та повною мірою відбивало дух тієї епохи.

У «Повчанні» Володимира Мономаха підкреслюється важливість таких чеснот, як працелюбство, чесність, гостинність, повага до старших, прагнення до навчання. Велику вагу мали поняття «честь» і «слава», що оспівуються в «Слові о полку Ігоревім». Поряд із цим істотну роль у філософсько-етичних поглядах Київської Русі відігравала розробка образу святого, формування уявлення про святість як втілення морального ідеалу поведінки, що надихається цінностями «не від світу цього», але здійснюється на землі. Найважливішими рисами образу морального ідеалу вважалися мудрість, милосердя, смиреномудріє (з цими рисами пов'язані образи святих Ольги, Володимира, Бориса і Гліба). Окремо слід підкреслити акцентацію

ролі серця, що стає традиційною для української філософсько-етичної думки. Так, ушановуючи Володимира, Іларіон у «Слові про Закон і Благодать» підкреслював, що в серці князя «воссиял разум». У пам'ятках писемності проголошувався заклик вірувати «всім серцем і всією душею». Таким чином, серце поставало своєрідним зв'язком розуму, почуттів і волі людини, за допомогою чого кожна людина долучалася до Божої істини. Такий тип теоретизування, що склався в духовній культурі Київської Русі, і визначив своєрідність розвитку філософсько-етичної думки України наступних віків.

Правильним буде твердження, що однією із рис філософсько-етичної думки, яка зароджувалася за часів Київської Русі, є релігійність. На основі всебічного осмислення Бога у філософсько-етичних роздумах формуються настанови розкриття творчих сторінь особистості та її морального вдосконалення, утверджуються принципи любові, милосердя, терпіння тощо. Ідеї милосердя та людинолюбності, духовної досконалості, спрямованої до Бога, шанування старших та батьків, смиренності, вірності, чесності, правди, щирості стали духовним стрижнем духовності, який пронизує менталітет українського народу і сьогодні.

Нетиповим для європейського середньовічного світогляду було захоплення та оспівування краси земної природи, що є присутнім в усіх пам'ятках киеворуського періоду і зумовлює певний естетизм філософствування.

Отже, ще в ранні часи зародження філософської культури нашого народу спостерігається уклін від абстрактних, раціоналістичних теорій до конкретизування, емоційно-чуттєвих підходів пізнання, більш практичної та життєвої рефлексії.

XIV–XVI ст. — епоха активного поширення ренесансних ідей, які мали безумовний вплив на духовну культуру нашого народу і відбилися у творчості таких мислителів, як Юрій Дрогобич, Павло Русин із Кросна, Станіслав Оріховський-Роксолан. У своїх працях вони не оминули актуальні філософсько-етичні ідеї Ренесансу: Юрій Дрогобич проголошував розум та моральні чесноти критеріями оцінки людини; Павло Русин із Кросна утверджував спроможність людини досягти земного безсмертя добродієністю; Станіслав Оріховський підкреслював необхідність популяризації знань як засобу морального вдосконалення особистості.

У XVI ст. Іван Вишенський у своїх працях, продовжуючи гуманістичну лінію філософствування, відстоював цінність морального виховання. Основне морально-виховне завдання він вбачав не в абстрактному теоретизуванні, а в тому, щоб навчити людину бути правдивою, вміти протистояти злу та аморальності, боротися за щастя і справедливість, прагнути моральної досконалості та наслідувати ідеалу, тобто Богу в земному житті.

XV–XVIII ст. — час, коли починається активна діяльність православних братств, розвивається масове книгодрукування, діє Острозька школа, Києво-Могилянська академія. Братства (виникають в Україні в останній чверті XVI — на початку XVII ст.) стають осередками захисту духовних цінностей українського народу, поширення освіти. У братських школах філософія та етика не викладалися як окремі дисципліни, але в них був закладений ґрунт для становлення професійної філософської науки в Україні. Братства здійснюють значну роботу, поширюючи друковані твори, в яких розроблялась і осмислювалась моральна проблематика. Позиція діячів братських шкіл репрезентована у творі Ісаї Копинського «Алфавіт духовний», присвяченому питанням духовного, морального розвитку людини, необхідності самопізнання як засобу самовдосконалення.

У цей період почала формуватися саме українська філософія на основі синтезу православно-слов'янської та західноєвропейської традицій. Навчальний заклад, заснований Петром Могилою у 1632 р., поступово стає одним із значних наукових центрів Європи, своєрідним джерелом освіти для представників багатьох слов'янських народів — росіян, сербів, хорватів, болгар тощо. Тут уперше утверджується професійна українська філософія, яка здебільшого розвивалась у руслі західноєвропейської неосхоластики на основі вчення Аристотеля.

Характерним явищем української філософської культури того часу стає виокремлення етики як самостійної навчальної дисципліни, про що свідчить діяльність професорів Києво-Могилянської академії та їх учнів.

Серед проблематики, що розроблялась викладачами академії, переважне місце займають гуманітарні дослідження, орієнтовані на вирішення певних соціальних, духовних, зокрема етичних питань. Центральною парадигмою, що суттєво впливала на розробку філософсько-етичних проблем, була «бог — людина — світ». Прикладом цього є трактат Інокентія Гізеля «Мир з Богом людини», в якому чітко простежується деїстична тенденція: Бог створив людину, а процеси, що відбуваються в матеріальному світі після створіння, залежать не від нього, а від вторинних причин, тому і людина як частка природи набуває самодостатнього значення, має відтворювати в собі добро самостійно. У цьому трактаті І. Гізель розмірковує над сповненою злом і соціальною несправедливістю мораллю тогочасного суспільства. Він із повагою ставиться до людини, яка, на його думку, є володарем і творцем власної долі. Критеріями добра та зла є розум і совість людини, яка скеровує й оцінює вчинки. Якщо моральні правила суспільства суперечать людському розуму і негативно оцінюються її совістю, то їх порушення припустимі і не вважаються гріхом. Отже, І. Гізель висловлював принципи раціоналістичної моралі, утверджуючи людську гідність.

Українське філософсько-етичне знання кінця XVII — початку XVIII ст. представлено також у курсах етики викладачів Києво-Могилянської академії Феофана Прокоповича, Георгія Кониського, Михайла Козачинського, Стефана Калиновського, Сильвестра Кулябки та ін. Головним їх досягненням було сутнісне визначення етики як повчальної філософії, що стало підвалиною виокремлення її як самостійної галузі науки.

Значний внесок в еволюцію філософсько-етичної думки України зробив Феофан Прокопович. Ця енциклопедично освічена людина у своїх дослідженнях відходить від схоластичної позиції, приділяючи багато уваги проблемі людини. Він відокремлює етику від богослов'я, називає самостійною наукою. У своїй «Етиці» Ф. Прокопович розкриває механізм та сенс людської діяльності: кожна людина діє, оскільки вона чогось бажає, чогось прагне. Отже, головне завдання етики — керувати людською поведінкою, навчати, у чому полягає найвище добро, і спрямовувати на добро людські дії.

С. Калиновський у своїй книзі «Десять книг Аристотеля до Нікомаха, тобто етика» визначає мету моральної філософії, тобто етики — це людина, яка має активно діяти (не просто споглядати), вчинками утверджуючи добро. Мислитель ставить низку філософсько-етичних питань, характерних для доби Просвітництва — свобода, свобода вибору, співвідношення волі та розуму. Він утверджує активну роль розуму у вольових спонуках, чим заперечує вроджену схильність людини до зла.

Схожа позиція висловлена С. Кулябкою у творі «Етика»: етика — це наука, яка спрямовує вчинки людей, людина у своїх вчинках має керуватися власною розумною волею задля досягнення добра та утвердження основних добродетностей — справедливості, помірності, мужності.

М. Козачинський у своєму курсі стверджує, що етика є істинно самостійною наукою, яка розробляє як конкретні, так і універсальні питання. Мислитель акцентує активну роль етики: вона не просто дає знання моральних законів і правил, а спонукає досягнення людиною моральних чеснот. Учений розділяє етику на загальну та особливу частину: загальна вивчає моральні закони та чесноти поза реальним людським життям; особлива — концентрує увагу на конкретних умовах життя людини та його моральному підґрунті.

Яскравим представником вихованців Києво-Могилянської академії був Г. Кониський. Науковий доробок його свідчить про істотний прогрес у розвитку філософсько-етичних ідей в Україні XVIII ст. Він одним із перших включив етику до свого філософського курсу, визначаючи її як практичну науку, що навчає людей спрямовувати свої дії на добро, на досягнення щастя як вищої мети. У праці «Моральна філософія, або етика» Г. Кониський досить глибоко для свого часу досліджує природу людини, формулює склад-

ну концепцію людської активності. Активність він пов'язує із соціальною діяльністю й відповідальністю людини за свій вибір і вчинки. Моральний вибір і вчинок людини залежать від свободи волі. Воля не є вільною від розуму, вона є втіленням практичного рішення розуму. Досконалим є такий моральний вчинок, який ґрунтується на гармонії розуму і волі індивіда. Внутрішня гармонія людини залежить від згоди між розумом і волею, від спрямованої на моральну мету діяльності. А такою моральною метою є благо. Вище благо «приготував людині Бог», але ж є й земне благо, пов'язане з життєдіяльністю. Земне благо може бути істинним і уявним: перше — це духовні добродієвності, здоров'я, сили людини; друге — це те, що властиве не людині, а її оточенню — гроші, добробут, почесні. Взагалі благом вважається все, що стало для людини бажаним: наявність здоров'я, відчуття доброї долі, відваги, продовження роду, почуттєві насолоди, але все це має бути у помірних рамках. Людина має прагнути насолоди від повноти життя, проте не повинна перетворювати це на самоціль. Кониський також був проти проповідування морального ідеалу, що здатен знищити цінність людського життя. Моральні норми, оцінки не даються апріорі і не даються Богом, а формуються в процесі людського спілкування. Г. Кониський (наслідуючи Аристотеля) велику увагу приділяє моральному вихованню як процесу, в якому формуються і розкриваються найкращі якості людини.

Розвиток означених філософсько-етичних ідей певною мірою був співзвучний аналогічним процесам, що відбувалися в духовному житті тогочасної Європи. Етика доби Просвітництва постає як інтегративна наука про людину як духовну та тілесну цілісність. У творах українських мислителів цього часу етика також вивляє певний синкретизм — усі проблеми тогочасного суспільства розглядалися крізь призму моральних начал.

Такий злет філософсько-етичного знання, на жаль, не мав свого логічного продовження у вигляді створення інститутів професійного філософствування. Причина полягала перш за все в остаточній втраті можливості незалежного існування України. Реформована Києво-Могилянська академія, Львівський університет, інші навчальні заклади, які виникали на землях України, не змогли реалізувати власний потенціал у цьому напрямі. Українська філософсько-етична думка була витіснена за академічні межі, але продовжувала існувати на індивідуальному рівні, що безумовно відповідало специфічному індивідуалізму українського менталітету. Яскравим прикладом цього є постать Григорія Сковороди та його філософсько-етичне вчення. Оригінальний та глибокий доробок ученого присвячений людинознавчій, етико-гуманістичній проблематиці.

Спадщина Г. Сковороди засвідчує органічну єдність національної традиції філософствування та західноєвропейської. Одним із головних прин-

ципів європейського Просвітництва був принцип наближення людини до свободи через моральне самопізнання та вдосконалення внутрішнього світу, що абсолютно віддзеркалено у вченні Г. Сковороди.

Принцип «сродності», вчення про щастя, принцип самопізнання є стрижневими моментами філософсько-етичної системи Г. Сковороди, який по суті наголошує перевагу чуттєвого пізнання над логічним. Мета самопізнання не може бути реалізована як суто інтелектуальний акт. Самопізнання людини є насамперед життєвий процес, що концентрує в людині енергію саморозвитку. Головним органом цього процесу є серце людини, серце як сукупність почуттів, бажань, прагнень. Кордоцентризм сквородинівської філософсько-етичної концепції базується на ідеї, що серце як духовна субстанція є основою буття і джерелом життєдіяльності людини. Оскільки духовну субстанцію утворює в людині Бог, Сковорода ототожнює серце з Богом або Словом Божим. Пізнання самого себе постає у вченні Сковороди шляхом до надбання щастя. В етиці мислителя своєрідно переплітаються антична спадщина та християнська традиція тлумачення поняття щастя: антична філософія виходила з ідеї щастя в межах земного життя, а християнська мораль будується на проповідуванні щастя у потойбічному світі. Сковорода ж твердив: якщо щастя можливе, то не десь і колись, а тут і зараз. Тому пізнання себе є умовою щастя, проте одних лише знань недостатньо, потрібно добре серце — висока моральність.

Важливим принципом філософсько-етичного вчення Г. Сковороди є всепроникнення моралі, поширення функціонування моралі на все суспільство, на кожную особистість. У такий спосіб філософ стверджує гуманістичну можливість людини жити за совістю незалежно від матеріального стану чи роду діяльності. Таким чином, етична спрямованість філософії Г. Сковороди продовжує та розвиває національну традицію морального просвітництва і виховання, що склалася в практиці братських шкіл, Києво-Могилянської академії, у вченнях І. Гізеля, Ф. Прокоповича, Г. Кониського. Філософія серця Сковороди, яка єднає віру і розум людини, мала своє продовження і в інших філософських дослідженнях українських мислителів наступних часів. Своєрідна культурно-історична ситуація того часу зумовила існування української культури як відкритої системи, це й спричинило той факт, що Г. Сковорода не перетворив своє вчення на замкнену, чітко упорядковану систему.

Філософсько-етична думка України Нового часу, безперечно, багато зробила у справі вивчення проблем моралі, а XIX ст. — третій період історії вітчизняної етики — пропонує нові аспекти дослідження в цій сфері. Осередками філософського життя України початку XIX ст. були Слобожанщина та Гетьманщина; особливе місце посідають Харків із заснованим у 1804 р. університетом, Полтава, Ніжин, пізніше і Київ із відкритим у 1834 р. уні-

верситетом. Діяльність науковців пов'язана із розробкою просвітницької філософсько-етичної проблематики, популяризацією ідей представників французького і німецького Просвітництва. Значний вплив на розвиток української філософії цього часу мала німецька класична філософія, особливо етичні системи І. Канта та І. Фіхте. Представники університетської науки, перш за все викладачі морально-політичного та фізико-математичного факультетів Харківського університету Й.-Б. Шад, Л. Кронеберг, Т. Осиповський, О. Стойкович, Л.-Г. Якоб, П. Любовський були головними прибічниками і популяризаторами ідей етики категоричного імперативу.

Період активного розвитку самосвідомості української нації визначив постанову проблеми «людина — нація», яка й стала провідною в етичних поглядах української інтелігенції ХІХ ст. Професійну філософську думку України означеного періоду репрезентували викладачі університетів і духовних академій П. Юркевич, С. Гогоцький, П. Ліницький, О. Козлов, О. Гіляров, Д. Богдашевський та ін. Вони визнавали принципове значення питань моральності, виступали проти позитивізму, ставили у центр своїх досліджень проблему людини, обстоювали ставлення до філософії не як до суми конкретних наук, а як до світоглядної основи суспільства. Сфера моральності розглядалась ними як царина, де виявляється практична значущість загальнофілософських ідей, а моральні питання безпосередньо пов'язані з пошуками виходу суспільства із світоглядної кризи. Радикально налаштована інтелігенція переважно шукала шляхи практичної перебудови суспільства, підпорядковуючи цій меті свою теоретичну діяльність. Центральне місце в теоретичних дослідженнях посідала проблема щастя людини, без вирішення якої неможливі докорінні зміни суспільства, громадського життя.

Традиції українського етичного теоретизування більш за все простежуються у діяльності Памфіла Юркевича. Його загальні філософські ідеї виявились у зв'язку з критичним аналізом творчості І. Канта. П. Юркевич протипоставляв ідею першості людського серця раціоналістичним концепціям розуму Нового часу. Критикуючи етику Канта, він стверджував, що моральний закон, який встановлює межі належного, все ж таки записаний у людському серці, а розум є лише засобом пізнання поклику серця. У 1860 р. була видана його робота «Серце і його значення в духовному житті людини, за вченням слова Божого», в якій фактично розроблявся принцип кордоцентризму, ідея того, що серце є більш глибокою основою духовного життя, ніж розум, і визначає індивідуальність та неповторність людини. Юркевич заперечував автономію розуму, здатного самостійно встановлювати закони всієї духовної діяльності, оскільки розум можна назвати верхівкою життя людини, а от її корінням є серце. Тому не можна ототожнювати розумність вчинку із моральністю, поняття розумний і добрий: можна скоїти дуже ро-

зумний, проте морально негідний вчинок. Розум людини надає уявлення про високу моральність, однак не врятовує від аморальної поведінки. Так, П. Юркевич фактично стверджує, що серце — скарбник і носій внутрішніх сил людини, основа морального життя, осередок моральних почуттів.

Схожі ідеї простежуються у філософських працях С. Гогоцького, П. Ліницького, Д. Богдашевського, О. Гілярова та ін., які у своїх курсах лекцій традиційно виявляли тяжіння до етичної проблематики, осмислення питань людської моральності, наголошували на визнанні гармонії розуму і моральних почуттів людини. Такий інтерес до етики зумовлений визначенням завдань філософії, які не обмежуються тільки аналізом мислення та основ пізнавальної діяльності й обов'язково має досліджувати моральну природу людини.

Особливістю духовного життя України XIX ст. було поширення української філософської традиції в непрофесійній сфері — літературі та публіцистиці, головною рисою їх тематики була безумовна взаємозалежність соціальних і моральних питань. Зокрема, українська література була сповнена «філософськими образами», емоційно забарвленим глибоким осмисленням етичних проблем суспільства і моральності людини. Таке явище пояснюється однією із рис менталітету українців — переважанням емоцій — чуттєвого начала над раціональним. Вияви непрофесійної філософсько-етичної думки знаходимо у творах М. Гоголя, Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка та ін. Філософсько-етична складова творчості Гоголя — це роздуми про моральні сили людини, про вчинок, який іде від серця, про перевагу потягу серця над обов'язком та зовнішнім примусом. Творчість П. Куліша майже сповнена філософсько-етичними міркуваннями, в центрі яких — такі поняття, як «серце», «душа», «віра». Його доробок називають «хутірською філософією», яка розкриває бачення автором сутності української духовної традиції, де «хутір» постає уособленням таких рис менталітету українців, як індивідуалізм, любов до рідної землі, традиційність, орієнтація на родинне коло. Актуальність філософсько-етичної проблематики знайшла свій відбиток у творчості Т. Шевченка. Усе, про що він писав, обов'язково співвідноситься з його особистісним етичним ідеалом. Вищим критерієм оцінки життя людини є правда — підґрунтя розв'язання глобального конфлікту добра і зла. Особливе місце Шевченко приділяв осмисленню волі, утіленням образу якої в його творах є постать козака.

Досить визначеною є філософсько-етична позиція І. Франка. Саме етична проблематика виявляється причетною до змістовного насичення його творів, що зумовлювало значущість для поета-мислителя теми «герой, особистість і народ, нація». Проблема щастя, індивідуального та загального (або повного), Франко пов'язував із категорією «нація». Важливими умова-

ми усвідомлення індивідами себе як нації є ідеал, що єднає їх, та віра, яка передбачає сприйняття серцем цього ідеалу. Без такого перетворення «етносу» на «націю» (як єдиний культурний організм) неможливо досягти всезагального повного щастя.

Принагідно зазначимо важливість філософсько-етичного доробку українського письменника, політичного діяча В. Винниченка. Виклад етичної концепції цього мислителя містить трактат «Конкордизм». Вихідним для Винниченка є обґрунтування шляхів до щасливого життя людини. Щастя, пояснюється у трактаті, є те, що дає людині радість життя, а це досягається узгодженням і рівновагою між різними моральними цінностями — багатством, славою, здоров'ям, коханням, розумом тощо. Мораль «конкордизму» стверджує рівність не лише між людьми, а й рівність людей з усіма живими істотами, з природою. Вона вимагає погодження вчинків і потягів людини з навколишнім світом. Тут неприйнятний примус, страх, а лише свобода і незалежність обумовлюють істинну моральність поведінки. Винниченко впевнено стверджує, що реалізація настанов конкордистської етики передбачає загальне оздоровлення суспільства: в економіці, моралі, праві, науці, мистецтві та ін. На жаль, заклики Винниченка не були почуті сучасниками, оскільки й дотепер рукопис трактату не опублікований і зберігається в одному з архівів США. Проте ідеал гармонії індивіда і довколишнього світу не втратив своєї актуальності й сьогодні.

Як бачимо, на кінець XIX ст. — початок XX ст. філософсько-етична думка України характеризувалась продовженням власних традицій та співзвучністю із загальними тенденціями розвитку європейської філософії того часу. Висування проблеми людини (її волі, свободи, вдосконалення, щастя) сприяло виділенню етики як самостійної наукової дисципліни, нерозривно пов'язаної із філософією.

Подальший розвиток української філософсько-етичної думки відбувався або в межах марксистської методології, або згідно з традиціями класичного раціоналізму, чи неокласичного підходу до етичних проблем філософії. Загалом етика XX ст. остаточно визначилася як самостійна наука, основні пошуки якої відбувалися навколо концепцій «людина — Бог», «людина — суспільство». Поширення наукового атеїзму стало перешкодою розвитку ідей взаємозв'язку релігійних настанов і принципів світської моралі. У цей період акцентувалися питання моральної відповідальності людини, кризи загальнолюдських моральних цінностей, морального самовдосконалення, протистояння внутрішнього світу особистості і суспільства.

Особливе місце в розвитку української філософсько-етичної думки XX ст. належить Д. Чижевському — «історику духу» (так він себе називав), досліднику національного типу філософствування. Як історик української

національної філософії він уперше ввів поняття «філософія серця». Д. Чижевський у своїй концепції «філософії серця» акцентує проблему стилю національного типу мислення. Він доводить, що зверненість до «серця» як до морально-емоційного центру людини спостерігається в культурах різних народів. Але для української духовної традиції специфічним є те, що осмислення серця як внутрішньої субстанції людської духовності не протиставляється розуму, наголошується їх гармонія як засіб врівноваженості Світу. Етична позиція Д. Чижевського виявилася також у негативному ставленні до етичного раціоналізму, до введеної ще Просвітництвом надмірної раціоналізації людини. Він стверджував, що будь-яка етика, яка нехтує унікальністю морального досвіду особистості і прагне раціонально вибудувати моральну поведінку людини, перетворюється на формальну, поверхову етику. Для Д. Чижевського дуже важливим було утвердження цінності та унікальності кожної людини, її права визначати свій моральний шлях.

Умови існування духовної культури, зокрема філософської думки, в радянській Україні визначалися атмосферою неприпустимості владою вільнодумства, однозначним ствердженням лише однієї філософської доктрини — філософії діалектичного та історичного матеріалізму. Навіть марксистська філософія вилучалася із сфери теоретичного аналізу і перетворювалось на засіб пропагандистсько-агітаційної діяльності. Щодо етичної думки вихідним пунктом моральних досліджень марксизм обрав критику попередніх етичних систем. Вивчення сутності моралі було зведено до завдань класової боротьби пролетаріату, до обґрунтування революційної стратегії і тактики. У рамках соціалістичного суспільства етична наука майже не розвивалась аж до кінця 50-х рр. ХХ ст. Із цього часу радянська етична наука зосередила увагу на таких конкретних проблемах: дослідження історії етичної думки; обґрунтування нормативної етики радянського суспільства; розробка теорії морального виховання, тобто проблемах педагогічної етики; акцентування питань професійної етики. Отже, навіть офіційно декретована марксистська етика втратила адекватне підґрунтя для свого нормального існування. Важливо зазначити, що в радянський період була продовжена традиція непрофесійного філософствування, емоційно-образної філософії, яка була започаткована в попередні часи. Представники духовної культури за допомогою художніх засобів осмислювали нагальні етичні проблеми, моральні цінності українського радянського суспільства.

Утім аналіз історії філософсько-етичної думки радянського періоду свідчить, що незважаючи на заідеологізованість етики вона була представлена видатними вченими, які розробляли традиційні питання про добро, зло, сенс життя, смерть, обов'язок, совість, щастя, любов тощо. Особливе місце належить працям О. Дробницького, М. Мамардашвілі, А. Чанишева, Г. Баті-

щева, А. Гусейнова, Ю. Согомонова, А. Титаренка, В. Єфімова та ін. Філософська думка в Україні починає активно розвиватися з 60-х рр. ХХ ст. Доробок українських філософів отримав визнання і навіть з'явився термін «Київська філософська школа», яка була представлена В. Шинкаруком, Л. Левчук, В. Танчером, В. Босенком, І. Бичком, П. Копніним, М. Поповичем та ін. Їхні інтереси стосувалися різних сфер філософського знання: логіки, релігієзнавства, естетики, історії філософії та культури, проблем діалектичного розвитку, педагогічних питань філософії тощо. Для досліджень київських учених (В. Горський, В. Ничик, В. Литвинов, Я. Стратій), які з'явилися в 1960–1980 рр., характерним було прагнення дослідити накопичений досвід професійної української філософії Києво-Могилянської академії, обґрунтувати рецепцію в працях її викладачів ренесансних та реформаторських ідей. Але жодних суттєвих зрушень у розвитку суто етичної проблематики не сталося, хоча в цей час окремі дослідження були присвячені історії етичної думки України та специфіці етноетичних цінностей.

Принципово змінюється ситуація у 90-ті рр. ХХ ст. з проголошенням незалежності України. З'являються навчальні видання з етики, позбавлені від попереднього ідеологічного забарвлення (Т. Аболіної, В. Єфіменка, О. Лінчук, Є Шинкарука, В. Малахова та ін.), і наукові праці, присвячені еволюції української етичної думки (В. Нічик, В. Горський, М. Лук, В. Нападиста), проблемам універсальних і національних моральних цінностей (В. Малахов), питанням прикладної та практичної етики (Т. Аболіна, О. Шинкаренко, В. Нападиста, В. Єфіменко, В. Лісовий, М. Кисельов). Напрями розробок, започатковані київськими вченими у 1960–1980 рр., були продовжені такими науковцями, як Ю. Мицик, Т. Черепніна, Д. Кашина, Л. Алексієвець, С. Серяков, В. Баранівський, О. Скипнюк, В. Вандишева, С. Черепанова.

Висновки. Поданий огляд еволюції етичної думки України дає підстави зробити певні висновки, головний із яких — наявність національної філософсько-етичної традиції. На сьогодні дискусійним залишається питання про припустимість виокремлювати українську національну філософсько-етичну думку. Втім автор дотримується такої позиції: українська філософсько-етична думка існує, оскільки ми можемо впевнено сказати про існування своєрідних ціннісних орієнтацій та морально-етичних поглядів українського народу. Мораль безумовно має загальнолюдський вимір, утім існують національні типи моральної культури, різні системи етнокультурних цінностей, що наповнюють змістом моральні норми та настанови. Хоча в наукових колах як попередніх часів, так і сьогодні існує думка, будь-яка національна філософія обов'язково має бути відзначена створенням оригінальної системи, якої в Україні не було. Прихильники такої позиції, на наш

погляд, недооцінюють філософсько-етичний доробок києвомогилянців, Г. Сковороди, представників університетської академічної філософії XIX ст. тощо. На прикладі української духовної традиції підтверджується той факт, що філософія без своєї етичної складової є значно звуженою, а сама етика неможлива поза філософією.

Такий стислий огляд еволюції української філософсько-етичної думки дозволяє визначити її специфіку, яка обумовлена всією історією духовності українського народу, менталітетом українців та їх культурними традиціями:

– українська філософсько-етична думка є ніби роздвоєною, «межевою». Джерелами її є частково антична філософія, запозичення із праць візантійських філософів, релігійно-філософська думка Київської Русі, західноєвропейська філософія;

– формування української національної філософсько-етичної думки як явища світової філософської культури проходило в умовах уже достатньо зрілої світової етики. Це зумовило її відкритість до інтелектуальних досягнень західної думки, готовність до поміркованих запозичень. Утім розвиток української філософсько-етичної думки відбувався не тільки завдяки, а й усупереч інокультурним впливам як віддзеркалення архетипів національної свідомості. До її специфіки належить стійкість у збереженні традицій, протистояння домінуючому в європейській традиції раціоналізму, захопленість релігійними аспектами морального буття людини;

– українська філософсько-етична думка завжди відбивала основні риси менталітету народу, такі як: антеїзм — спорідненість з рідною землею; індивідуалізм; кордоцентризм, емоційність; екзистенціальність; релігійність;

– українська філософська етика історично змінювалась, проте залишала незмінним коло досліджуваних питань — осмислення свободи людини як можливості змінити себе і своє життя на краще. Філософсько-моральні міркування завжди були конкретними, пов'язаними із умовами буття народу та людини, позначені відсутністю інтересу до суто теоретичних питань, відірваних від реального життя, центрацією навколо життєсміслових проблем людини і суспільства, історії народу;

– до специфіки філософсько-етичної думки України також належить відсутність систематизованих та чітко впорядкованих учень, що є предметом критики і підставою для заперечень існування національної української філософської етики. Етична проблематика часто розроблялась у працях повчального, морально-дидактичного характеру, художніх та літературних творах;

– важливими особливостями української філософсько-етичної думки, які сформувалися у специфічних історико-культурних умовах, є антропоцентризм, відсутність утилітаризму, емоційно-образний стиль мислення, кор-

доцентричність, певний естетизм, чутливість до розрізнення добра і зла, оптимістичне ставлення до світу.

Сучасний стан філософсько-етичного знання у світі характеризується втратою універсальності. З останньої третини ХХ ст. посилюється інтерес до практичної філософії як прикладної етики, що зумовлено загрозами щодо існування людини, необхідністю пошуків нових морально-ціннісних орієнтирів, мотиваційної сфери поведінки людини, а також способів регулювання соціальних конфліктів. Іншими словами, етика все більше перетворюється на певну технологію узгодженого функціонування соціуму, виконуючи функцію соціального регулятора. Сучасна етика переважно розвивається у формі прикладної етики, в якій дуже сильно виявлений практичний та нормативний інтерес і яка націлена на конкретні види суспільної практики. Також активно розвивається професійна етика, яка здебільшого зосереджена на розробці професійних етичних кодексів фахівців різних галузей. Про це свідчить кількість монографій, статей, дисертаційних досліджень, навчальних посібників. Дослідники прикладної етики намагаються описати специфіку прояву професійних чеснот у окремих видах фахової діяльності професіоналів: юристів, медичних працівників, підприємців, журналістів, інженерів та ін. До загального осмислення професійної етики звертаються такі науковці, як Є. Федоренко, Т. Аболіна, І. Бех, Л. Хоружа, В. Семиченко, Г. Васянович, до проблем етики правників — В. Барко, Г. Гребеньков, Ю. Єлісовенко, В. Лозовой, О. Петришин, В. Халіуліна, журналістів — Д. Аврамов, В. Володимиров, С. Даниленко, Д. Корню, військових — О. Гончаренко, Д. Коваленко, С. Форостовець, педагогів — М. Коць, О. Грива, В. Чернокозова та ін.

Разом із тим проблеми сучасного суспільства набувають усе більш глобального характеру, а це зумовлює необхідність переосмислити філософсько-етичні основи життєдіяльності людини і суспільства, по-новому осягнути моральні принципи людських стосунків, що може переломити негативні тенденції суспільного розвитку. Сучасний етап розвитку української філософсько-етичної думки актуалізує необхідність цілісного осмислення основних етичних ідей українських філософів, переосмислення сутності моралі, її статусу та теоретичної і практичної сторін вияву. Звернення до історії етики може стати своєрідним підґрунтям для своєчасного визначення нагальних перспективних завдань філософської етики в сучасних, дуже складних для українського суспільства умовах буття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Валявко І. Дмитро Чижевський як дослідник української філософської думки : автореф. дис. ... канд. філос. наук / І. Валявко. – К., 1997.

2. Генезис и пути развития русской и украинской философской мысли : монография / [Г. Е. Аляев и др. ; под общ. ред. Г. Е. Аляева, Н. А. Куценко, Т. Д. Суходуб]. – Полтава, 2013.
3. Горський В. С. Історія української філософії : курс лекцій / В. С. Горський. – К., 1996.
4. Єлістратов С. Серце як онтологічна передумова пізнання (за працею П. Юркевича «Ідея») / С. Єлістратов // Філософ. і соціолог. думка. – К., 1995. – № 1–2.
5. Нападиста В. Г. Історія етики в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) : навч. посіб. / В. Г. Нападиста. – К. : Либідь, 2004.
6. Ничик В. М. Из истории отечественной философии конца XVII – начала XVIII века / В. М. Ничик. – Киев, 1978.
7. Одоховська І. О. Віра, надія, любов у філософсько-релігійній та етичній думці України та світова культурна традиція / І. О. Одоховська // Універсальні виміри української культури. – О., 2000. – С. 68–76.
8. Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / сост., пер. с лат., вступ. ст. и примеч. М. В. Кашубы. – Киев, 1987.
9. Почапський А. М. Філософія в Харківському університеті у першій чверті XIX ст. / А. М. Почапський // Філософ. і соціолог. думка. – К., 1971. – № 3.
10. Радченко О. Б. Етичний вимір філософії постмодернізму / О. Б. Радченко // Вісн. Прикарпат. ун-ту. Філософ. і психол. науки. – Вип. V. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – С. 86–93.
11. Философская этика и ее перспективы в современном мире // Круглый стол к 10-летию ежегодника «Этическая мысль»: А. А. Гусейнов, А. В. Разин, А. И. Бродский, О. В. Лобовиков, Р. Г. Апресян, М. Л. Гельфонд). – Этич. мысль. – Вып. 12. – 2012.
12. Яковенко І. Проблеми християнсько-етичного вдосконалення людини в курсах етики діячів Києво-Могилянської академії першої половини XVIII ст. / І. Яковенко // Вісн. Мелітопол. держ. пед. ун-ту ім. Богдана Хмельницького. Серія: Педагогіка. – 2013. – № 2. – С. 263–266.

ЭТИЧЕСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ УКРАИНСКОЙ ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ: ИСТОРИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКА И СОВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ

О. А. Стасевская

Статья посвящена анализу эволюции украинской этической мысли в контексте философской культуры народа, выявлению ее специфических особенностей. Автора интересует состояние современных исследований проблем морали в Украине.

Ключевые слова: *философско-этическая мысль, специфика развития этики в Украине, моральные ценности, философия сердца.*

THE ETHICAL COMPONENT OF UKRAINIAN PHILOSOPHY: HISTORICAL SPECIFICITY AND THE MODERN STATE

Staszewska O. A.

The article is devoted the analysis of evolution of the Ukrainian ethics idea in the context of philosophical culture of people, to the exposure of its specific features. An author is interested by consisting of modern researches of problems of moral of Ukraine.

Key words: *philosophical-ethics idea, specific of development of ethics in Ukraine, moral values, philosophy of heart.*

УДК 316.3:1

Э. А. Кальницкий, кандидат философских наук, доцент

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СЕТЕВОГО СОЦИУМА КАК НОВОГО ЭТАПА РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

Проанализированы основные социокультурные особенности сетевого социума: формирование особой социальной реальности – виртуальной, формирование понятия «сетевой человек», выделение консеквекциальной этики в отдельную отрасль и т. д. Акцентируется, что социокультурные особенности сетевого социума создают предпосылки для формирования новой общественной сферы, нового мира кибердемократии, которая даст возможность продвигать прогрессивные идеи и реализовывать социальные преобразования.

Ключевые слова: *информационное общество, сетевой социум, социокультурные особенности.*

Актуальность проблемы. Информация в современном обществе играет ключевую роль. Она буквально пронизывает всю структуру социума, демонстрируя возможность даже материальные ценности переводить в нематериальные активы. Ключевая роль в информационном обществе отводится так называемым «информационно насыщенным услугам», например, в бизнесе, услугах в области связи и развлечений и т. д. Понятие «информация», этимологически изначально понимаемое как «изложение», «сообщение», трансформировалось, получив прочную основу в виде информатики,